

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ І СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На сьогодні наше суспільство перебуває в стані системної кризи. Особливо загострюються соціальні, політичні, економічні відносини. Тому так важливо дбати і про розвиток нашої державності, і про формування громадянського суспільства. Метою даної статті є теоретичне визначення поняття громадянського суспільства його змісту та структури як можливості подолання наслідків кризи.

Keywords: *civil society, society, state, power, structure.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, суспільство, держава, влада, структура.*

Ключевые слова: *гражданское общество, общество, государство, власть, структура.*

Ідея громадянського суспільства є одним із найцінніших надбань світової історії. Поняття “громадянське суспільство” склалося не одразу, його зміст формувався та збагачувався поступово.

Упродовж століть виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства, його структури та ознак. Як феномен воно увійшло в суспільну практику в XVII–XVIII ст., і головний його зміст полягав у тому, що певному локальному співтовариству громадян для захисту своїх прав та інтересів належало мати власний кодекс цінностей та правил, аби не залежати від грубого утиску, а то й сваволі держави. Лінгвістично це поняття входить до родини латинських слів “civis”, “civilis”, “civitas” (громадянин, місто, держава), з якими пов’язані такі аспекти громадянського суспільства, як громадянство, громадянські обов’язки й чесноти, громадянська поведінка [1].

Основна проблема при спробах визначення громадянського суспільства пов'язана з тим, що це суспільство має два різних аспекти – соціальний і політичний. Із часів Аристотеля й аж до Локка ці дві сфери розглядалися в нероздільній єдності. Громадянського суспільства як такого немов би взагалі не існувало. Спільність, держава, “κοινωνία”, “civitas” були єдиним соціальним і політичним цілим. Така ситуація зберігалася аж до 1690 р., коли Джон Локк написав свій “Другий трактат про правління” [1]. Локк відзначив, що суспільне різниться від природного; воно істотно різниться й від спільності подружжя, родини. Крім того, громадянське суспільство несумісне з абсолютною монархією.

Через століття термінологія змінилася. У праці Адама Фергюсона “Досвід історії цивільного суспільства” (1767 р.) відзначається розрив між політичною й соціальною сферами. Приблизно в той же час Дж.Медісон у своїх статтях у “Федералісті” підкреслював роль громадянського суспільства як протистояння сваволі держави. Він вважав, що гарантією від тиранії більшості слугує наявність у суспільстві різних груп з різноспрямованими інтересами. У цьому сенсі громадянське суспільство стоїть на захисті прав людини [2].

У XIX та XX ст. під громадянським суспільством стали розуміти просто людське співтовариство з елементом політичної організації, яка, з одного боку, підтримувала існуючий політичний лад, а з другого – виступала в ролі опозиції. Так, у англосаксонському світі громадянське суспільство й держава зазвичай вважалися взаємодоповнюючими факторами, а не ворожими одне одному. Саме через це поняття громадянського суспільства втратило там своє початкове значення. У багатьох же європейських країнах громадянське суспільство розумілося як джерело протистояння державі, оскільки вважалося, що діяльність держави зводилася до втручання у приватне й корпоративне життя громадян.

Загалом же для громадянських суспільств характерні три особливості. По-перше, наявність безлічі асоціацій, або у більш загальному сенсі – центрів соціальної влади. У цьому розумінні громадянське суспільство несумісне із твердою, єдиновладною державною машиною. По-друге, відносна незалежність цих центрів соціальної влади. Маючи здатність до самоорганізації, ці центри влади протидіють державному контролю. І, по-третє, почуття громадянської відповідальності, а також цивілізоване поведіння й активна громадська позиція. Усе це обов'язкові елементи справді громадянського суспільства.

Можливе різне співвідношення громадянського суспільства (ГС) і держави та визначення місця ГС у загальній структурі людської спільноти. Щодо цього існує велике розмаїття поглядів і думок, але більшість з них зводиться до трьох основних напрямів:

– громадянське суспільство розглядається як найбільш якісний етап розвитку людської спільноти – держава є складовою громадянського суспільства;

– громадянське суспільство виступає як механізм, що зв'язує особу та її інтереси і потреби з інтересами і позиціями держави, і тим самим формується політична організація суспільства;

– громадянське суспільство і держава розглядаються як окремі елементи суспільної структури. При цьому обидва утворення залежно від конкретної ситуації можуть розглядатись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні одне стосовно одного елементи, або ж як антагоністичні структури.

Спершу термін “громадянське суспільство” використовувався для характеристики типу політичної асоціації, члени якої підкоряються дії її законів, завдяки чому забезпечуються мирний порядок і вправне правління. За цією давньою традицією, витоки якої йдуть від ідеї поліса у Аристотеля (“*koinoia*” “*politike*” – громадянське суспільство); “*societas*” “*civilis*” у Цицерона – громадянське суспільство і держава ототожнюються: бути громадянином держа-

ви означає бути членом громадянського суспільства, поводитися відповідно до його законів.

Однак, починаючи з другої половини XVIII ст., класична концепція громадянського суспільства набуває змін і вже до середини цього століття громадянське суспільство та держава (традиційно пов'язані концепцією “*societas civilis*”) розглядаються як різні поняття.

Перші спроби модернізації концепції громадянського суспільства були здійснені англо-французькою громадською думкою, а подальші кроки – німецькими філософами. У праці “Замітки з історії громадянського суспільства” (1767 р.) англійського вченого А.Фергюсона громадянське суспільство ще не розглядається як самостійне щодо держави явище. Аналізуючи еволюцію громадянського суспільства від часів класичної Греції і Римської республіки, він розуміє під цим терміном “самопослаблюючі риси”, причому найбільш небезпечною автор вважає “втрату громадянського духу”. А.Фергюсон доводив необхідність створення асоціації громадян, яка стосувалася усіх сфер життєдіяльності суспільства. Підкреслюючи суспільну природу людини, він звертає увагу на те, що найчастіше людина буває щасливою і вільною тоді, коли на неї впливає “дух суспільства” [1].

Новий підхід щодо взаємодії “громадянське суспільство – держава” формується шляхом консолідації поглядів стосовно того, що громадянське суспільство має право захищати себе від держави. Прикладом такого розуміння проблеми була праця Т.Пейна “Права людини” (1791–1792 рр.). Ідеолог американської політичної думки Т.Пейн вважав, що людині від природи притаманне прагнення до громадського життя. Це змушує індивідів будувати свої відносини на принципах солідарності та змагання [3]. Отже, громадянське суспільство існує апріорі, доісторично, а легітимна держава – це не більше як делегування їй владних повноважень, визначення її допоміжного характеру щодо суспільства. Чим зріліше громадянське су-

спільство, тим більше воно саморегулюється і тим менше потребує регуляції держави.

Особлива роль у розвитку концепції громадянського суспільства належить Г.Гегелю. Мислитель розглядає його як продукт історичного розвитку, вважає суспільство категорією переважно господарського характеру, яка базується на суспільних потребах, а державу – категорією морально-ідеологічного змісту. Громадянське суспільство, за Гегелем, поєднує в собі ринкову економіку, суспільні класи, корпорації та інститути, а також цивільні права, що регулюють відносини його складових. Це суспільство не спроможне подолати притаманні йому конфлікти, тому воно повинно бути приведенне до порядку політичними структурами. Однією з таких структур має бути держава. Тим самим, з одного боку, держава має досить широку сферу повноважень, а з другого – вона втручається у діяльність громадянського суспільства з однією метою – ліквідувати несправедливість чи нерівність. Ці умови дають право забезпечити широкі можливості для державного регулювання і домінування держави в суспільному житті.

Новий імпульс ідея громадянського суспільства отримала у Т.Гоббса. Як захисник державного абсолютизму він описує природний стан людини як сумарну і побічну психічну ситуацію, а поняття “держава”, “суспільство” та “уряд” – у нього рівноцінні. Питання взаємодії держави і суспільства, по суті, знімається. Автор звертає увагу не на порівняння чи поєднання держави і суспільства, а на тенденцію до одержавлення суспільства, до жорсткої правової регламентації соціальних процесів.

Кожна з цих позицій має свої переваги та недоліки. При розгляді держави як складової громадянського суспільства якоюсь мірою втрачається розуміння держави як важливого механізму в організації людської спільноти, ускладнюється процес розуміння зворотного впливу держави на цей феномен. Відведення посередницької ролі громадянському суспільству, навпаки, принижує роль останнього, призводить до підпорядкування його державі.

Не вступаючи у полеміку, задля кращого розуміння і ролі громадянського суспільства, і ролі держави в суспільному розвитку та процесі взаємодії між ними, вважаємо за потрібне розглядати обидва елементи як рівноправні та взаємозалежні складові людського суспільства.

Дійсно, специфіка сучасних тенденцій розвитку України свідчить, що процес формування громадянського суспільства та правової держави проходить паралельно, під взаємним впливом і контролем. Необхідність вивчення громадянського суспільства як самостійної наукової категорії зумовлюється насамперед необхідністю реформування суспільного життя та формування основних рис майбутньої організації суспільства. Важливе місце у даному процесі належить теоретичному переосмисленню таких категорій, як: “громадянське суспільство”, “суспільство”, “держава”.

Енциклопедична література подає тлумачення суспільства в широкому та вузькому розумінні. Суспільство у широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, яка розвивається історично та є формою життєдіяльності суб’єктів. У вузькому значенні – це певний етап людської історії. У теорії філософії та соціології суспільство найчастіше визначається як сукупність людських індивідів, об’єднаних для задоволення “соціальних інститутів” (Аристотель), контролю над своїми діями (Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо), договір чи певна спрямованість інтересів (буржуазна філософія XVII – початку XIX ст.) [1]. Суспільство – це передусім суб’єкт соціальної дії, який передбачає існування інших елементів соціального життя, з якими він перебуває у взаємодії, зокрема з державою та її інститутами. Таким чином, суспільство становить інтерес з погляду організації та впорядкованості його взаємозв’язків. У процесі розвитку людського суспільства на певному етапі з’являється така категорія, як “громадянське суспільство”. Осмислення загального поняття громадянського суспільства відбувається шляхом систематизації притаманних йому ознак. На відміну від держави грома-

дянське суспільство не структуроване по вертикалі, не передає імпульсів, що керують згори донизу, але створює мережу інтересів, які об'єднують усіх громадян у певну спільність, забезпечують стабільність політичної системи.

Отже, *громадянське суспільство* – це історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика; це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини. Наведене визначення громадянського суспільства поєднує асоціативний, структурний та функціональний аспект розуміння громадянського суспільства, це насамперед суспільство, у якому пріоритетне значення мають інтереси людини. Таким чином, громадянське суспільство – не сукупність ізольованих індивідів, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших) та потреб членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності громадян і організацій з боку державної влади.

Пізнання сутності громадянського суспільства неможливе без аналізу його структури. Структура суспільства – це внутрішня його будова, що відтворює багатогранність та взаємодію складових суспільства, забезпечує його цілісність та динамізм розвитку. Тож з погляду структури громадянське суспільство – не будь-яке суспільство, а сукупний суб'єкт, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором свободи лю-

дини. Іншими словами, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого життя людини, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації.

Важливе місце у дослідженні даного феномена належить узагальненню тих особливостей, які притаманні громадянському суспільству.

По-перше, громадянське суспільство розглядається як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, а саме економічному, соціальному та політичному. Суть економічного аспекту полягає у тому, що: 1) кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; 2) індивід має право на свободу вибору форм власності; 3) на вільний вибір роду занять, професії та користування її результатами. Соціальний аспект розглядається як належність індивіда до певної спільноти (сім'ї, клану, класу) чи автономна його самостійність з метою забезпечення своїх потреб. Політичний аспект вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості обирати й обстоювати певну позицію, брати участь у виборах, політичних рухах, об'єднаннях, партіях.

По-друге, громадянське суспільство – це відкрите соціальне утворення, що зумовлюється: 1) відсутністю жорсткої регламентації з боку держави забезпеченням гласності, свободи слова, критики; 2) правом вільного в'їзду та виїзду з країни; 3) обміном інформаційними, науковими та освітніми технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна структурована система (плюралістична), для якої характерна повнота, стійкість та відтворюваність.

По-четверте, громадянське суспільство – це система, що має свої механізми розвитку та управління, тобто: 1) громадяни, які вступають у різні відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; 2) громадянська ініціатива, громадянський обов'язок дає можливість для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це правове демократичне суспільство, для якого є характерним: 1) визнання та матеріалізація ідей верховенства права, особливістю останнього має бути поділ на публічне і приватне право; 2) єдність права та закону; 3) правове забезпечення і розмежування діяльності різних гілок влади; 4) розвиток та вдосконалення суспільства разом з розвитком і вдосконаленням правової держави.

Отже, формування уявлень щодо визнання поняття громадянського суспільства, його структури та особливостей відкрите для подальшого обговорення і наукового аналізу. Особливо за умов сучасного національного становлення України, де паралельно йдуть два процеси націєтворення: з одного боку, процес державотворення, а з другого – процес розвитку громадянського суспільства. А ці обидва процеси мають влитися в єдине доленосне річище становлення нової демократичної України – становлення української нації новітнього типу, що перебуває у згоді з загальнолюдськими цінностями і водночас – з природним планетарним середовищем.

Література

1. Социология : энциклопедия / сост. А.А.Грицианов, В.Л.Абупенко, Г.М.Евелькин, Г.Н.Соколова, О.В.Терещенко. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
2. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови [зб. наук. праць / наук. ред. Єрмоленко А. та ін.]. – К., 2007. – 318 с.
3. Теория управления: социально-технологический подход : энцикл. словарь / под ред. Иванова В.Н., Патрушева В.И. / Акад. наук социал. технологий и местного самоуправления. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Муниципальный мир, 2004. – 672 с.